

Privat: Ikke alle steder på kirkegården er for alle

Af Anne Kjærsgaard

Ph.d.

Kirkegården er for alle; sådan vil vi gerne tænke om den, og sådan omtaler vi den ofte. Den er et offentligt rum, hvor der er adgang for alle; og alle har ret til at blive begravet på den lokale kirkegård, uanset religiøs baggrund. Som sådan er den altså et åbent, demokratisk og inklusivt rum med plads til alle borgere. Men i fortællingen om kirkegården er der en spænding i rummet, som vi ofte glemmer at få med. For nok har alle adgang til kirkegården, men alle har ikke adgang til alle steder på kirkegården. Gravstedet er privat. Derfor er kirkegården også et sted, hvor nogle oplever at blive holdt ude, mens andre bliver inviteret ind. I nogle tilfælde gælder udelukkelsen sågar de helt nære familiemedlemmer, hvilket jeg bl.a. vil give eksempler på i denne artikel.

Jeg vil med min artikel vise, hvordan måden, vi anlægger og administrerer vores gravsteder på, kan føre til oplevelser af at blive udelukket fra gravstedet. Men samtidig peger jeg på, at den oplevede eksklusion fra gravstedet opstår i et nært samspil med skiftende forståelser af, hvad det vil sige at være en familie. Derfor skal vi undervejs se nærmere på de radikale skift i familiebegrebet, som de nulevende generationer har gennemlevet. Afslutningsvis vil jeg diskutere, hvilke nye problemstillinger vi i forbindelse med de seneste forandringer i familiebegrebet skal søge at tage højde for på kirkegården, nu og i fremtiden.

Jeg har valgt at fokusere på familiegravstedet og fællesgravsten samt særligt at sætte spot på skilsmisens betydning. Jeg tager primært udgangspunkt i materiale fra en kvalitativ undersøgelse af gravstedsbesøgets praksis og betydning for nære pårørende i Danmark, som jeg har udført som en delundersøgelse af forskningsprojektet "Død, minde og religion", et samarbejdsprojekt mellem forskere

på Aarhus Universitet og Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter.

Familiegravstedet

Gravstedet er privat. I Danmark vidner hække og andre fysiske barrierer omkring gravstedet stadig ofte herom. De markerer ikke blot en geografisk afgrænsning af gravstedet, men også en social udgrænsning; at stedet er forbeholdt nogle personer og ikke andre. Nogle hører til indenfor, andre udenfor.

De nogle, som gravstedet er forbeholdt, er i Danmark i meget høj grad familien. Det er primært familiemedlemmer, der begravnes sammen i et gravsted, og det er primært de afdødes familiemedlemmer, der besøger det, enten enkeltvis eller i fællesskab.

Afgrænsede gravsteder.
Jelling Kirkegård.
Foto: Anne Kjærsgaard.

Familiegravstedet har en lang historie på kirkegården, men gruppen af personer, der anses for at høre med til familien, har skiftet markant over tid. Hvor familien tidligere opfattedes som den udvidede slægt, så kom den i løbet af det 20. århundrede til at blive opfattet som kernefamilien, altså det gifte ægtepar og deres børn, som endnu ikke havde indgået ægteskab.

På kirkegårdene kan vi aflæse denne udvikling i familiegravstedernes mindskede areal. Nyere familiegravsteder med plads til kister omfatter almindeligvis to kistegrave. Tidligere omfattede nogle familiegravsteder dusinvis af grave. Oldeforældre, bedsteforældre, onkler, tanter, fætre og kusiner kunne alle dele gravsted.

At der i det 20. århundrede skete en bevægelse bort fra, at det var slægtskabet (og på store landejendomme sommetider hele husholdet), der gav adgang til familiegravstedet, og hen til, at det blev ægteskabet, har imidlertid haft en ekskluderende karakter i forhold til de ikke-gifte.

Dengang slægtskabet var det, der gav adgang til familiegravsten, spillede det ingen rolle, at gamle faster Mette var ugift, hendes kiste hørte uomtvisteligt også til inden for familiegravstedets hæk. Men da ægteskabet blev definerende for familiegravsten, var der ikke længere på samme vis en selvskrevet plads i familiegravsten for den ugifte faster Mette.

At det er ægteskabet, der tæller, har også konsekvenser for de fraskilte; en relativt ny samfundsgruppe, der har vokset sig stor siden 1970'erne. Med skilsmissen har den fraskilte ikke blot mistet sit ægteskab, den fraskilte har også mistet en selvskreven plads i en familiegrav.

At den fraskilte ved skilsmissen må genoverveje og genforhandle sin plads ikke bare i livet men også døden, kom klart til udtryk i mit interview med Karen. Hendes afdøde mand, Svend, havde voksne børn fra et tidligere ægteskab, og Karen fortæller i interviewet følgende om en samtale med Svends datter:

“På et tidspunkt var Svends ældste datter skilt, og hun gav udtryk for, ”hvis jeg dør, hvor skal jeg så begraves henne?” Og ”jeg har ikke noget familie”. Så sagde jeg, ”til enhver tid er der plads på din fars grav”. Ja, det ville hun gerne. Så i mange år, i flere år, talte hun om, at ”jeg skal begraves sam-

men med far”, for hun vidste jo, at der var plads både til hende og til mig. Så det er fint.

(...)

Nu har hun heldigvis fundet en dejlig mand og er blevet gift igen, så sådan er det”.

Som det fremgår, definerer Svends fraskilte datter tydeligvis det at have en familie som det at have en kernefamilie (“jeg har ikke noget familie”), og hun oplever klart, at skilsmissem og tabet af kernefamilien fører til en eksklusion fra kirkegården (“hvis jeg dør, hvor skal jeg så begraves henne?”). Da hun som fraskilt ikke længere er selvskrevet til en plads, må hun nu forhandle sig frem til en med Karen. Først med hendes indgåelse af et nyt ægteskab er hun igen selvskrevet til en plads i en familiegrav, og problemet anses for løst på heldig måde, altså på den bedste vis (“Nu har hun *heldigvis* (min kursivering) fundet en dejlig mand og er blevet gift igen”).

Karen var helt åben for, at Svends datter kunne blive begravet i hendes og Svends gravsted (“til enhver tid er der plads på din fars grav”). Men at skulle forhandle sig til en plads i andres gravsted er ikke nødvendigvis en rar position. Og den kan også føre til problemer for den pågældendes pårørende. Der kan opstå et hierarki og en mangel på ligestilling mellem de forskellige pårørende. Gravstedet er forbeholdt nogle mere end andre, nogle har mere at skulle have sagt end andre. Sommetider rigtig meget mere.

Jeg har tidligere beskrevet (Kjærsgaard & Venbrux 2016, 171) en samtale med en gravstedsbesøgende kvinde på en kirkegård, som fortalte om, hvordan hun af de øvrige pårørende, som var gravstedsholdere, var blevet nægtet at sætte en gravsten for sin mormor på den familiegrav, hvor hendes mormor havde fået lov at få sin urne nedsat. Kvindens mormor havde været hende nærmere end hendes egen mor, og hun var temmelig fortvivlet over situationen, som hun beskrev med ordene: “Det er som at flytte ind i et hus, der er lejet af andre”. Kvinden havde forsøgt at få lov at betale, også bagudrettet, for at opnå lighed og at få lov at sætte en gravsten, men også det var hun blevet nægtet.

Som en konsekvens af indsnævringen af familiebegrebet i det 20. århundrede er de ikke-gifte – ugifte såvel som fraskilte –

blevet udgrænset fra familien. I forlængelse heraf har de derfor også fået deres egen sociale kategori: singler. Stadig flere mennesker tilhører denne kategori, og uanset om de tilhører den midlertidigt eller permanent, ufrivilligt eller frivilligt, så er de konfronteret med, at gravstedets "default setting" er kernefamiliegravstedet, møntet på parret med det livslange ægteskab.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at familiegravstederne på vores kirkegårde ikke alene afspejler fremkomsten af en ny familieforståelse i det 20. århundrede; de er også med til at fastholde en bestemt familieforståelse og fremhæve den som den rigtige livsform, den, der for at bruge Karens udtryk er "heldig".

Selvfølgelig kan singler ligge alene i et gravsted, hvor der egentlig er plads til et ægtepar, men nogle oplever det som stigmatiserende. En forskerkollega fra Luxembourg fortalte mig, at hun havde interviewet en præst i Danske Sømands- og Udlandskirker, der i sin udenlandske menighed havde begravet en dansk kvinde, som forud havde været oprørt over at skulle begraves i en familiegrav (den eneste gravstedstype på stedet), når hun hele sit voksne liv havde levet alene. For kvinden lå der en manglende anerkendelse af hendes livsform heri.

Fællesgraven

Fællesgraven skiller sig markant ud fra familiegraven. Her bliver alle mulige mennesker begravet sammen, og alle mulige mennesker kommer på besøg, sommetider på samme tid, uden at de nødvendigvis derudover er socialt forbundet med hinanden, familiært eller på anden måde. Fællesgraven er ikke forbeholdt nogen, alle har lige adgang til at blive begravet i den og til at besøge den. Her inviteres alle indenfor. Kunne man tro.

Men da jeg interviewede Dorthe, hvis forældres urner er nedsat i fællesplæne, om hendes gravstedsbesøg, fortalte hun om en helt anden oplevelse:

D: Jeg bliver så ked af det hver gang. Og jeg tror, at det er, fordi det siger mig ingenting. At stå der. Der har måske lige været begravelse, og der ligger 25 buketter, og så kommer jeg med min lille buket. Det siger mig intet. Jeg kan meget

bedre gå forbi ude på fortovet på Lupinvej [som løber langs kirkegårdsmuren] og så snakke lidt med dem.

I: Så når du går derude, så snakker du med dem?

D: Ja. Så kan jeg lige snakke med min far. Det siger mig så lidt. Jeg går derover til jul. Jeg har også gået derover til deres fødselsdag, men det har jeg ikke været [i år]. Jeg går bare derover til jul, fordi det siger mig intet.

Dorthe føler sig altså på ingen måde taget godt imod på gravstedet, hun har det bedre uden for kirkegårdens dige end inde på kirkegården. Det er en markant oplevelse af eksklusion.

Gravstedet øger kun hendes sorg ("jeg bliver så ked af det hver gang"), og hun oplever, at det ikke giver hende nogen lindring eller trøst (ingen "ro"):

D: (...) sådan har jeg haft det fra starten af. Der manglede et sted at gå hen, hvis jeg kan sige det sådan, hvor jeg følte, at det var mit, eller jeg ved ikke lige, hvordan jeg skal sige det, men det kan jeg ikke finde oppe ved den sten [fællesmonumentet]. Det er ikke, fordi det ikke er fint. Men jeg kan ikke finde den ro deroppe, det kan jeg ikke.

Det er ikke stedets æstetik, der er problemet for hende ("det er ikke, fordi det ikke er fint"). Der er noget andet, hun savner, for at stedet kan være meningsgivende for hende. Og som så mange andre nævner hun, at det, hun mangler, er en gravsten. Dorthe forklarer også, hvorfor hun mangler den, og i denne forklaring får vi et klart indblik i, hvad et gravstedsbesøg grundlæggende handler om: udveksling.

D: Ja. Altså jeg synes, at det ... jeg ville gerne, at jeg lige havde haft den sten, hvor jeg lige kunne stå og dvæle lidt ved.

I: Ja. Du siger, at når der ligger alle de blomster fra en anden begravelse, hvad er det så, der sker der, når du kommer med dine blomster, og der ligger blomster i forvejen?

D: Så er min blomst jo ingenting. Hvis nu jeg havde et gravsted og kunne lægge den blomst, så lagde jeg den til min far og mor. Det synes jeg ikke, at jeg gør her. Der synes jeg bare, at jeg lægger den sammen med alle de andre. Hvem er det, jeg lægger den til?

(...)

D: Hvis jeg kunne se, at der på den står "Grethe og Bent" eller "mor og far", så ville det have gjort mig godt. Det ville det.

I: Så ville du have lagt dine ting der?

D: Ja, og så ville jeg nok også have gået derover tiere og have lagt en lille blomst, fordi det så var [fra] mig.

Blomster lagt på fællesplænen uden for aflægningsplads, måske fra en nylig nedsættelse eller et gravstedsbesøg. Skansekirkegården. Foto: Mette Fauerskov.

Uden en gravsten er det at bringe en blomst til forældrene som at sende et brev uden adressat. Det giver ikke mening, og derfor ingen ro.

I stedet for at adressere den døde ved en gravsten kan den døde også adresseres på selve stedet, hvor urnen er nedsat.

Det ses således jævnligt, at pårørende i stedet for at placere blomster og andre gravgaver på fællesplænen dertil indrettede plads placerer dem netop der, hvor urnen er nedsat på fællesgraven, selv om det er imod reglerne.

Dorthe havde ikke været med ved urnenedsættelsen, da den var anonym, ligesom hun heller ikke havde været inddraget i valget af fællesgraven i det hele taget. Den manglende viden om, hvor urnen var nedsat, har sandsynligvis bidraget til hendes oplevelse af ikke at kunne relatere til sine forældre ved fællesplænen.

Udvekslingen med den døde, hvad enten det består i en udveksling af gaver eller ord, fastholder den døde som levende i social forstand. For døden er, som Humphreys påpeger, en proces. Den fysiske død sætter ind på et bestemt tidspunkt, men socialt kan de døde leve videre længe efter:

“The process of dying, in its widest sense, stretches from the decision a person is ‘dying’ (as opposed to being temporarily unconscious, or seriously ill, but with chances of recovery) to the complete cessation of all social actions directed towards their remains, tomb, monument or other relics representing them.”

Fællesgraven har en paradoksal dobbelthed i sig. Den er et sted, hvor alle har lige adgang, både til at blive begravet i den og til at besøge den. Og så er den, som jeg lige har vist, samtidig et sted, hvor gravstedet er blevet så privat, så hemmeligt om man vil, at selv de nærmeste pårørende kan opleve, at de ikke har adgang til det. Og uden adgangen til den døde kan det sociale bånd ikke komme til udtryk og ikke fastholdes. Det kan opleves som umuligt at holde den døde socialt i live. Som en af mine andre informanter sagde om sine forældre, som også var nedsat anonymt i fællesplænen: “De er for døde der.” Det bliver et dobbelt tab af den døde.

Valget af fællesgraven forklares ofte med, at den er billigere. Den årsag nævnte ingen informanter, når de skulle forklare, hvorfor de selv ønskede at komme i fællesgraven, eller hvorfor deres pårørende havde valgt det. I stedet nævnte de stort set alle sammen, at det handlede om, at de pårørende ikke skulle have noget, de skulle passe. Når jeg spurgte til deres egne gravstedsbesøg og deres erindringer om gravstedsbesøg sammen med deres forældre i barndommen, var der dog ingen, der på

nogen måde gav udtryk for, at de havde dårlige erfaringer og havde været overbebyrdet med gravsteder, der skulle plejes.

Ikke at ville bebyrde andre kan også ses som et udtryk for ydmyghed. Men valget af fællesgrav kunne også tolkes som et forsøg på at sikre kontrol over sit eget liv (post-self) og (fortsat) uafhængighed af familien og dens (grav-)pleje, og altså som et udtryk for en kraftig individualisering.

Jeg vil dog mene, at der også er en væsentlig forklaring at finde i det, der er sket i relationen mellem familiemedlemmerne i overgangen fra familien som slægt til familien som kernefamilie. Slægten var bundet sammen af pligt, den var først og fremmest en økonomisk enhed, og ægteskabet var et fornufts-baseret arrangement. Kernefamilien er derimod en enhed, der er bundet sammen af følelser, ægteskabet er frivilligt og baseret på kærlighed. Valget af den pasningsfrie fællesgrav handler set fra kernefamiliens vinkel om at sætte de pårørende fri fra pligten, der hørte slægten til ('den forkerte relation') og om at vide, at måtte efterladte komme på gravstedet, så gør de det ikke af praktiske grunde, men frivilligt og ud af ren kærlighed ('den rette relation').

Gaver, der udtrykker kærlighed på aflægningspladsen på fællesplænen. Silkeborg Vestre Kirkegård. Foto: Anne Kjærsgaard.

Grænsekontrol og ikke-anerkendte tab

Det er sjældent, at det alene er kirkegården, der ved, hvor den døde gravsted befinder sig, sådan som det gør sig gældende i Dorthes tilfælde. (Den eller de) nærmeste pårørende (gravstedsholderen/-holderne) vil også have (mulighed for at få) denne viden og vil kunne dele den med familie, venner, bekendte, naboer, kollegaer og andre. Men det betyder ikke nødvendigvis, at alle personer, der gerne vil vide, hvor gravstedet er, får adgang til informationen. Kirkegårdskontoret og (de) nærmeste pårørende er gatekeepere, der afgør, hvem, der skal have adgang til viden om gravstedets placering, og hvor kirkegårdskontoret lægger regler og love til grund, så kræver det at få adgang til pårørendes viden, at denne/disse socialt anerkender vedkommendes tab og behov for at kunne opsøge gravstedet.

En af måderne, hvorpå (de) nærmeste pårørende deler viden om gravstedets placering med andre, er ved at invitere dem med til at deltage i kiste- eller urnenedsænkningen. Bisættelser og begravelser er private begivenheder, og det samme gælder også urnenedsættelsen. I praksis kan begravelseshøjtideligheden være offentlig, nemlig når den annonceres som sådan ("alle er velkomne"). Den kan også foregå "i stilhed", hvor deltagelse forudsætter en personlig invitation, og her er der typisk færre deltagere. Ved en kirkelig begravelse finder kistenedsænkningen på kirkegården typisk sted i forbindelse med begravelseshandlingen og i overværelse af dem, der har deltaget i begravelsen. Urnedesættelser foregår derimod først uger efter bisættelsen, idet jordpåkastelsesritualet under normale omstændigheder skal udføres på kisten og altså forud for kremeringen. Urnedesættelser annonceres ikke, og der er næsten altid færre inviteret med end ved bisættelsen.

At lade den afdødes navn være synligt på en gravsten på gravstedet er anden måde, hvorpå nærmeste pårørende bredt kan dele deres viden om, hvor den døde er begravet. Da kirkegården er offentlig tilgængelig, vil alle i dette tilfælde i princippet kunne finde frem til graven. Nogle vælger imidlertid at anvende et kalde- eller kælenavn på gravstenen frem for det fulde navn, hvorved kredsen af personer, der kan bruge gravstenen til at identificere gravstedet, indskrænkes til dem, der har kendt afdøde under dette navn. En anden og endnu smallere variant heraf er brugen af generiske betegnelser som f.eks. "mor", der kun identificerer en

Gravsten på kendt gravsted, genkendelig for de få. Horsens Nordre Kirkegård. Foto: Anne Kjærsgaard.

bestemt person for den, der i forvejen ved, hvem der ligger begravet på stedet. Selv når en gravsten med afdødes fulde navn markerer gravstedet, vil det imidlertid i praksis være en vanskelig og i mange tilfælde uoverkommelig opgave at finde frem til den rette kirkegård og den rette afdeling uden hjælp fra personer, der kender til gravstedets beliggenhed. Af samme grund findes der flere hjemmesider, hvor man kan søge efter gravsteder. De er lavet af og for amatørslægtsforskere, men kan benyttes af alle. De er dog ikke fuldt dækkende, og de medtager ikke gravsten, der er under ti år gamle.

Hvis gravstedet er umarkeret, vil det under alle omstændigheder være ukendt for alle personer, der ikke har været med ved kiste- eller urnenedsænkningen. Ud over fællesplænen findes umarkerede grave f.eks. også på mange skovafdelinger, en gravstedstype, der er i kraftig vækst i disse år. Både på fællesplænen og sådanne skovafdelinger er fraværet af gravsten fastlagt i kirkegårdens servitutter, men umarkerede grave kan dog også forekomme på gravstedstyper, hvor det faktisk er mulighed for at sætte gravsten, sådan som der var tilfældet med den nævnte kvinde, hvis mormor ikke fik en gravsten, fordi gravstedsholderne ikke accepterede det.

For at få kendskab til et umarkeret gravsteds placering skal personer, der ønsker at finde frem til det, altid igennem gatekeeperne eller eventuelt andre personer, der har været inviteret med til kiste- eller urnenedsættelsen. Kristian, hvis forældre var begravet i et umarkeret gravsted på en skovafdeling,

fortalte, da han blev interviewet, at han havde vist nogle af sine forældres venner, hvor gravstedet var. En anden blandt de interviewede havde kendskab til en person, der havde deltaget i en urnenedsættelse og efterfølgende udpeget det umarkerede gravsteds placering for den afdødes hemmelige elsker. I dette tilfælde anerkendte personen, at også elskeren havde lidt et tab, men eksemplet minder os om, at den indviede gruppe til enhver tid kan vælge at holde den viden, de har om gravstedet, for sig selv, f.eks. hvis de finder, at relationen mellem den pågældende og afdøde er social uacceptabel, og/eller at det, at pågældende oplever sorg, er socialt uacceptabelt.

At alle personer, der gerne vil vide, hvor gravstedet er, ikke nødvendigvis får adgang til informationen, er måske særligt værd at overveje i forhold til den udvikling, der er fulgt med det selvvalgte kærlighedsægteskab, nemlig at det i omtrent halvdelen af tilfældene ikke er livslangt men ender i skilsmisse, og at mange i dag i stedet lever i seriel monogami. Det kan ikke alene betyde mange brudte relationer, men også at børn og voksne undervejs er blevet bragt sammen på kryds og tværs og sommetider udvikler stærke relationer, f.eks. et barnebarn-bedsteforældre-lignende forhold, uden at de hverken juridisk eller socialt nødvendigvis vil blive betragtet som familie, og at de ved dødsfald måske heller ikke vil blive anerkendt som nogen, der har lidt tab og føler sorg samt bør have mulighed for at kende gravstedet.

Det inkluderende gravsted

Det var et interview med en mor, der havde mistet et barn, der henledte min opmærksomhed på gravstedernes socialt udgrænsende karakter, fordi morens design af gravstedet i høj grad var vendt netop imod dette. Det var et gravsted, der inviterede alle indenfor. Der var tale om et traditionelt hækomkranset gravsted, men der stod en bænk på det, som alle kunne sætte sig på. Og under bænken lå der fyrfadsllys til at sætte i lanterneerne på graven, og ikke mindst lå der en light, så alle kunne tænde dem. Under bænken var der også vaser, de fleste af dem simple syltetøjsglas, så alle nemt kunne sætte en buket blomster. Moren foretrak selv at sætte blomster fra haven eller plukket i blomsterkanten, så alle – voksne som børn – kunne se, at de sagtens kunne være med og gøre det samme. Det lykkedes for hende, gravstedet var fuldt af blomster, gaver og små hilsener fra besøgende.

En af flere steler med aflægningsplads og mulighed for at opsætte navn på de nedsatte i ny skovafdeling, Horsens Vestre Kirkegård. Landskabsarkitekt: Charlotte Skibsted, stenhugger: Filip Møller. Foto: Anne Kjærsgaard.

Jeg har med min artikel givet eksempler på, hvordan måden, vi anlægger og administrerer vores gravsteder på, kan føre til oplevelser af at blive udelukket, og jeg har særligt peget på de problemer, umarkerede grave kan medføre. Men samtidig peger jeg på, at den oplevede eksklusion fra gravstedet opstår i et nært samspil med skiftende forståelser af, hvad det vil sige at være en familie. Vores forståelse af, hvad det er at være en familie, ændrer sig hele tiden, og i forlængelse af de ændringer, som vi oplever netop nu, er der på kirkegårdene god grund til forholde sig til, hvad det i livet og døden betyder at være del af en skilsmissecfamilie eller at være single.

Der tages i planlægningen og administrationen af gravsteder allerede langt mere end tidligere højde for at mindske oplevelser af eksklusion. Det har således været et vigtigt skridt på vejen, at det i dag er muligt at deltage i urnenedsættelsen på langt de fleste kirkegårde. Men som jeg har vist, løser det bestemt ikke alle problemerne. Lige nu synes der at være særlig grund til at være opmærksom på problemstillingerne ved umarkerede grave, da der for tiden oprettes mange skovafdelinger, hvor tilstedeværelsen af gravsten af nogen opfattes som forstyrrende elementer i naturen. Derudover er jeg slet ikke kommet ind på den form for eksklusion, der ligger gemt bag det stigende antal asker, der ikke placeres på kirkegårdene, men spredes over hav. Her er gravstedet ikke blot umarkeret, men synes opløst og utilgængeligt for alle for altid.

Litteratur

Humphreys, S.C., "Death and time", i S.C. Humphreys and H. King (eds.), *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*, London, Academic Press 1981, 261-283.

Kjærsgaard, Anne & Eric Venbrux, "Still in the picture: photographs at graves and social time", i P. Bjerregaard, A.E. Rasmussen & T.F. Sørensen (eds.), *Materialities of Passing. Explorations in Transformation, Transition and Transience* (Studies in Death, Materiality and the Origin of Time, 3), London, Routledge, 2016, 85-109.

Noter

1. Humphreys, 1981, 263.